

TÜRK DİL KURUMU

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI BÖLÜMÜ

I. ULUSLARARASI UZAK ASYA'DAN ÖN ASYA'YA

ESKİ TÜRKÇE

BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ

*THE FIRST INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF OLD TURKIC FROM
FAR ASIA TO FORE ASIA*

18-20 KASIM 2009 / 18-20 NOVEMBER 2009

AFYONKARAHİSAR / TÜRKİYE

AFYONKARAHİSAR, 2010

İÇİNDEKİLER

	<i>Sayfa</i>
<i>Sunuş</i>	v
<i>İçindekiler</i>	vii
<i>Prof. Dr. Ali ALTUNTAŞ'ın Açış Konuşmaları</i>	ix
<i>Prof. Dr. Ş. Haluk AKALIN'ın Açış Konuşmaları</i>	xi

BİLDİRİLER

Hebibe Mirpaşa Kızı ALİYEVA, Milli Azərbaycan Tarihi Müzesinde Korunan Eski Türk Elifbası İle Alban Kitabeleri	1
Cengiz ALYILMAZ, Azerbaycan'da Eski Türk İzleri	9
Erhan AYDIN, Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Bir Bakış	25
F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, Çağdaş Türklük Araştırmalarında Eski Türk Çağı Araştırmalarının Yeri	35
Çetin CUMAGULOV, Kırgızistan'daki Bir Eski Türk Yazıtının Bulunuşu ve Araştırılması Hakkında	37
Timur B. DAVLETOV, Eski Türklerden Günümüze Sosyo-Kültürel Sürekliliğin İnançsal Boyutu: Asya'nın Ortasından Ön Asya'ya Şamanlık/Kamlık	43
Salih DEMİRBİLEK, Orhon Türkçesinde “Kıl-“ ve “Bol-“ Yardımcı Fiilleri Arasındaki Anlam ve Görev İlgileri	57
Mihály DOBROVITS, Otuz Oğlan Sağdıçları Eski Bir Yazıtın Bize Öğrettikleri	67
İsmail DOĞAN, Orhun Yazıtlarının Okunması Bir Keşif mi idi?	75
Konuralp ERCİLASUN, Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü	89
Saadettin GÖMEÇ- Tülay YÜREKLİ, Moğolistan'daki Türk Anıtlarında Yürütülen Çalışmalar	95
Farid HAKİMCANOV, Orta Edil (Volga) Bölgesinde Eski Yazıtlarının İzleri	119
Dilara ISRAPİL, The Preservation of the Old Uyghur <i>Maitrisimit</i> in the Xinjiang Museum	125
Osman KARATAY, Ergenekon Öncesindeki Felaket Hakkında Bir Tarihleme Denemesi	127

Ceval KAYA, Orhon Yazıtlarının Dikilişyle İlgili Yeni Sorunlar	135
İgor KORMUŞİN, Orhon, Karahanid ve Memlükler Dönemlerine Ait Olan Türk Yazıtlarında «Türk Halkı» ve «Türk Dili»	143
Yong-Söng LI, Orhon Yazıtları'nın Koreceye Çevriliş Süreci	147
Ekrem MEMİŞ, Tarihçi Gözüyle Orhun Kitabeleri	161
Osman MERT, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Yer Alan Ortak Metinlerde Ünsüzleri Karşılıyan Karakterlerin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar	169
Takashi ÔSAWA, Moğolistan'da Son Zamanlarda Keşfedilen “Olon Nuurin Khöndii”deki Amt ve Yazıtı Üzerine -2009 Yılıın Japon ve Moğol Ortak Yüzey Araştırmalarına Dayanark-	191
Mehmet ÖLMEZ, Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?	211
Дастан САРЫГУЛОВ, Генетико-лингвистические и этно-археологические данные эпохи происхождения и распространения бронзы	221
Osman Fikri SERTKAYA, Yenisey Yazıtları'ndan 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 Üzerine Etimolojik Açıklamalar İle Düzeltmeler	227
Cevdet ŞANLI- Kaan YILMAZ, Köktürk Metinlerinde Yönelme Halinin Kullanıldığı Cümlelerdeki İşlevleri	239
Serkan ŞEN, Orhon Yazıtlarında Geçen <i>Teñri Teg Teñride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan İfadelerinin Yeni Bir Yorumu</i>	251
Hatice Şirin USER, Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler -I-	261
Kubat TABALDİEV- Rysbek ALİMOV- Kayrat BELEK, Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Amt: <i>Çiyin-Taş Kaya Yazıtları</i>	267
Semih TEZCAN, Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri	273
Nurdin USEEV, Kırgız Türkçesi Ağzlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Sözcükler	281
Fahri VALEHOĞLU (HACIYEV), Gürcistan Coğrafyasında Eski Türkler: Buntürklerden Karapapaklara	297
ÇALIŞTAY RAPORLARI	311

ORHON YAZITLARININ DİKİLİŞİYLE İLGİLİ YENİ SORUNLAR

Ceval Kaya *

Özet

Orhon yazıtlarının dikilişi hakkında Çin kaynaklarında biraz bilgi vardır. Yazıtların kendileri de bazı noktaları aydınlatmaktadır. Ancak, ayrıntıya girildiğinde birçok karanlık nokta önümüze gelmektedir. Sözgelimi, Köl Tigin'in ölümü ile yazıtının dikilişi arasında neler yaşanmış olabileceğini düşündüğümüzde birçok bilinmezle karşılaşırız.

Bildiride bu bilinmezlerden bazılarını yorum getirilmeye çalışılmıştır. Ölümü sonrası Köl Tigin'in cesedine yapılan işlem, yazıtın dikilişinin gecikme sebebi, yazıt için karar alınması, hazırlıkların yapılması, taşın hazırlanması, metnin telifi ve taş üzerine kazınması, satırların istifi, metnin taş üzerinde tasarımı burada ele alınan başlıca konulardır. Her ne kadar temelde Köl Tigin yazıtıyla ilgili sorunlar üzerinde durulmuşsa da aslında bu sorunların çoğu öteki Orhon yazıtları için de geçerlidir.

Anahtar Sözcükler: Orhon Yazıtları, Yolluğ Tigin, Yazıt Bilimi, Türk-Çin İlişkileri, Türklere Cesedin Yakılması Âdeti.

Bildirimde, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının dikilişiyle ilgili olarak karanlık kalmış birkaç konuya yorum getirmek istiyorum.

Bu yazıtların dikilişiyle ilgili olarak bizzat onların kendisinde bilgi bulunmaktadır. Ancak, bu bilgiler sınırlıdır ve yazıtların bütün dikiliş hikâyelerini yansıtmamaktadır.

Ben, kişinin ölümü ile yazıtının dikilişi arasında geçen sürede neler yaşanmış olabilir, diye düşündüm. Yazıtın kendisindeki ve Çin kaynaklarındaki bilgileri dikkate aldım. O çağ Türk toplumunun kültürel ve sosyolojik yapısını da göz önünde bulundurarak bir senaryo kurguladım. Şimdi bu senaryoyu sizlerle paylaşıyorum.

Ölümü ile yoğ töreni arasındaki dokuz aylık sürede Köl Tigin'in cesedine ne gibi bir işlem yapıldı?

Köl Tigin Şubat 731'de öldü, Kasım 731'de yoğ töreni yapıldı. İki arasında dokuz ay gibi bir süre geçti. Bu sürenin içinde ilkbahar, yaz ve sonbahar mevsimleri bulunmaktadır. Ötüken'in bulunduğu coğrafyada sert ve soğuk geçen kış mevsiminde bir şey olmasa bile yazları 30 dereceyi aşan sıcaklıkta (Tika: 2005, 22) cesedin bozulup kokması kaçınılmazdır. Önlem olarak mumyalama işlemi akla gelebilir. Fakat, o bölgede şimdiye kadar mumyalanmış herhangi bir ceset bulunmamıştır. Dolayısıyla Köl Tigin'in cesedinin mumyalanmış olma ihtimali söz konusu değildir.

İnsan toplumları ölümlerinin arkasından üç tür işlem yapmaktadır: Gömme, yakma ve sergileme (Roux:1999, 218). Kışın uzun sürdüğü, yerin donduğu soğuk coğrafyalarda toprağı kazmak neredeyse imkânsız olduğu için buralarda yakma âdeti gelişmiştir. Bu bölgelerde sergileme de görülmektedir.

Çin kaynaklarında Göktürklerin ölümlerine hangi işlemi uyguladıkları hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır. Buna göre, bir kişi öldüğünde giysileri ve eşyalarıyla birlikte cesedi yakılır; külleri, gömme zamanına kadar bekletilir ve bunlar törenle toprağa gömülürdü (Taşağıl: 1995, 112). Çin kaynakları, ölüyü yakma âdetinin daha eski olduğunu ve artık terk edilmeye başlandığını bildirmektedir. Buna rağmen yakmanın yaygın şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır (Roux: 1999, 217-237). Belki de ölü yakma ve ölü gömme, beyler ile halk arasındaki statü farklılığını da gösteriyordu. Eğer böyle bir ayırım var idiyse, yakma âdeti her hâlde beyler için geçerli olmalıdır.

Köl Tigin'in cesedinin yakıldığından ve bir kapta saklanan küllerinin yoğ töreni sırasında

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye, cevalkaya@gmail.com.

toprağa gömüldüğünden şüphe etmiyorum. Nitekim, İhe Huşotu'nun mezarında da küller ele geçirilmiştir (Roux:1999, 228).

Göktürklerdeki ceset yakma âdetinin Budizm'le ilgisi olmamalıdır. Daha Taspar Kağan zamanında (572-581) Göktürkler arasında Budizm'e ilgi duyulduğunu, Budist tapınağı inşa edildiğini ve bir Budist kitabının Türkçeye çevrildiğini (Taşağıl: 1995, 178) Çin kaynakları bildirmektedir. Bilge Kağan'ın da Budizm'e eğilimli olduğunu biliyoruz. Ancak, yine de, Bilge Kağan'ın, kardeşi Köl Tigin'in cesedini yaktırmasını Budizm'le açıklamak doğru olmaz. Ceset yakmak, o çağda o coğrafyanın gerekleri sonucu ortaya çıkmış bir âdet idi.

Yazıtlarda kağanların ölümünden bahsederken kullanılan üç tane deyim var: *yok bolmak*, *kergek bolmak* ve *uça barmak*. Bunların üçü de 'ölmek' anlamına gelmektedir. *yok bolmak*, birebir 'var iken ortadan kalkmak, yok olmak' demektir. *kergek bolmak*, 'gerek olmak, namevcut duruma gelmek, eksik hâle geçmek' karşılığındadır. Bu deyimdeki *kergek*, daha önce iddia edildiği gibi bir kuş adı (Tuna: 1957, 145; Sağol: 2007, 1554) değil, *egsük kerkék* ikilemesindeki 'namevcut' anlamına gelen *kergek* (*kergek* > *gerek*) kelimesidir. *uça barmak* ise 'uçup gitmek' anlamındadır.

Kağanların ölümü için kullanılan bu üç deyim, aslında onların ölümleri sonrasında cesetlerine uygulanan işlemi tasvir ettiğini düşünüyorum: Öldükten sonra hâlâ mevcut olan ceset yakılıyor ve kişi namevcut duruma geliyor, yok oluyor, duman hâlinde uçup gidiyor.

Köl Tigin yazıtının dikilişi neden gecikti?

Köl Tigin yazıtı Ağustos 732'de dikildi. Başka bir ifadeyle ölümünden 18, yoğ töreninden 9 ay sonra bu iş gerçekleştirilebildi. Bilge Kağan ise, Kasım 734'te ölmüş, yoğ töreni Haziran 735'te yapılmış, yazıtı da Eylül 735'te dikilmişti. Yani, yazıtı, ölümünden 10, yoğ töreninden 3 ay sonra dikildi.

Köl Tigin yazıtının dikilişindeki gecikmenin sebebi nedir?

Yazıtların bulunduğu coğrafyada kışın dondurucu soğukunda yoğun kar altında yazıt için çalışılmayacağı doğrudur. Fakat, 731 yılının ilkbaharında, yazında ve sonbaharında Köl Tigin yazıtı için herhangi bir çalışma yapılmadığı anlaşılıyor. Eğer Köl Tigin'in ölümünden sonra yoğ törenine kadar geçen 5-6 aylık elverişli mevsimde hazırlama işlemine başlansaydı, yazıt, törene yetiştirilirdi. Böylece, yoğ töreni ile yazıtın ve türbenin (*bark*) açılışı birleştirilirdi. Bu yapılmadı. Acaba sebep ne olabilir?

Ölen kişiler adına türbe ve/veya yazıt dikme geleneği daha önce her hâlde yoktu.¹ Önceki kağanlar için de yazıt dikilmemişti. Benim düşünceme göre, Köl Tigin'in yoğ törenine kadar, onun adına yazıt dikme ve türbe yapma fikri hiç ortada olmadı. Öyleyse, bu fikir ne zaman ve nasıl gündeme gelmiş olabilir? Yazıtın dikilişinde kimin/kimlerin dahil bulunabilir?

Köl Tigin'in ölümünden sonra ağabeyi Bilge Kağan'ın çok sarsıldığı anlaşılıyor. Çünkü, Köl Tigin onun en büyük yardımcısıydı. Hatta, Bilge Kağan'ı tahta çıkarana da o idi. Bütün savaşlarda ağabeyinin yanında yer almış ve devleti birlikte yönetmişlerdi. Köl Tigin ölünce Bilge Kağan'ın gören gözleri görmez olmuş, eren aklı ermez olmuştu. Çok yas tutmuştu. Kardeşinin ölümünü kolay kabullenememişti.

Öte taraftan Göktürklerle ilişkileri iyileştirmek ve geliştirmek isteyen Çin yönetimi, Köl Tigin'in ölümü sonrasında Göktürk kağanlığındaki gelişmeleri ve Bilge Kağan'ın durumunu casusları vasıtasıyla yakından takip etmiş olmalıdır. Köl Tigin'in yoğ töreninde Bilge Kağan da her hâlde bir konuşma yapmıştı. Yazıttaki bazı cümle ve pasajlar bu konuşmadan alınmış gibi görünüyor. Bu konuşmada Bilge Kağan, içinden gelen feryadı ne kadar tutmaya çalışsa da, kardeşinin ölümünü kabullenemeyen üzgün ve perişan bir ağabey imajı çizmiş olabilir. İşte bu

¹ Daha sade ve küçük olan ve sayıları birkaç yüzü geçen öteki runik yazıtların tarihlendirmeleri üzerinde yeniden düşünmek gerekiyor. Yazısı ve imlası daha istikrarsız olan bu küçük ve sade yazıtları sırf bu özelliklerinden dolayı daha önceki çağlara tarihlendirmek doğru olur mu? Bu sorun hâlâ ortada duruyor.

tören sırasında veya sonrasında Çin yönetimi kendi planını devreye sokmuş olmalıdır. Bu plan, Köl Tigin'in anısını yaşatmak üzere içi ve dışı resimlerle süslenmiş olağanüstü bir türbe yapmak ve bir yazıt dikmek idi. Alt kademelerde bu plan kotarıldı ve yoğ töreni sırasında/sonrasında Bilge Kağan'a sunuldu. Bilge Kağan, bunun nasıl gerçekleştirileceğini sorduğunda, Çin kağanlığından bu konuda her türlü yardım alınabileceği kendisine söylendi. Bunun üzerine, Bilge Kağan Çin kağanından bu iş için adam istedi. Çin kağanı da Bilge Kağan'ın sözünü kırmadı ve kendi saray süslemecilerini gönderdi. Türbe ve yazıt için karar alındıktan sonra mevsim artık elverişli değildi. Çalışmalar ancak 732 yılı ilkbaharında başlayabildi. Türbe inşası ile bu türbenin içinin dışının resimlerle süslenmesi ve yazıtın hazırlanması 732 yazı boyunca sürdü.

Köl Tigin yazıtının dikilişinde Çin yönetiminin dolaylı dahli olmuştur, diye düşünüyorum. Ancak, tabii ki, sonuçta yazıt Türk kağanının iradesiyle dikilmiştir. Metnin içeriğinde Çinlilerin hiçbir etkisi yoktur. Hatta öyle ki, metin neredeyse baştan sona Çin düşmanlığı üzerine kurulmuştur. Çin kağanının saray süslemecilerine bir yazıt sipariş edilmiş, ama o yazıtın metninde Çinlilere hakaretler edilmiştir. Diplomatik krize sebep olabilecek ifadeler taşıyan bir yazıt yine Çinlilere yaptırılmıştır. Çin tarafı, tercümanları vasıtasıyla Türkçe metnin içeriğini pek tabii ki öğrenmiştir. Ama Türk kağanlığı ile ilişkilerin iyileştirilmesi süreci sekteye uğramaması için bu duruma katlanmıştır.

Yazıtlar nerede, nasıl ve hangi işlem sırasına göre hazırlandı?

Yazıtların, dikildikleri yerlere epeyce uzaktaki taş ocaklarından getirildikleri anlaşılıyor. Yazıtın şekillendirilip üzerine yazı kazınacak duruma getirilmesi şüphesiz taş ocağında gerçekleştirilmiştir. Çünkü, son şekil verildiğinde bile tahminen beş tonu aşan bir ağırlığa sahip olan taş, traşlanmamış hâliyle belki onun iki misli ağırlıktaydı ve bu ağırlıktaki şekilsiz bir taşı uzağa taşımak çok zordu.

Taş üzerine yazıyı kazıma işlemi ya taşın çıkarıldığı yerde, yani taş ocağında veya dikileceği yerde yapılıyordu. Bu işlem, yazıtın dikileceği yerde yapıldıysa, bu, yazıtı dikmeden önce, yani yazıt daha yerde yatar durumda iken yapılmış olmalıdır. Çünkü, taşın yüksekliği, kaidesiyle birlikte dört metreyi geçiyordu. Bu vaziyette iken iskele üzerinde çalışmak büyük zorluk yaratacaktı. Taş dikili vaziyette iken çalışmak ancak birden fazla yüze kazıma işlemi yapmak söz konusu olduğunda tercih edilebilirdi. Hangi yüze metnin ne kadarının kazınacağı, başlangıçta belli olamayacağından aynı anda birkaç yüze birden yazı yazılması mümkün değildi. Ayrıca, aynı anda çok yüzde kazıma işlemi yapacak kadar Çinli usta da yoktu. Çin kağanının gönderdiği ustaların bir kısmı türbe yapımı ve türbe duvarlarının resimlenmesi işiyle uğraşıyorlardı. Bir ikisi de yazıtta metin kazımakla meşguldü.

Yazıt yerde yatar vaziyette iken kazıma işleminin gerçekleştirildiğini düşünüyorum. Çince yüzen başlamak üzere teker teker her bir yüze metin kazındı. Üste gelen yüze metin kazındıktan sonra taş çevrilerek bitişikteki yüze geçildi. Altta kalan yüzdeki yazılar sert zeminden etkilenip tahrip olmasın diye yere yumuşak bir keçe yayılmış olmalıdır.

Beş tondan fazla bir ağırlığa sahip taşın kaplumbağa heykelinin üzerindeki deliğe yerleştirilmesi de çalışanları epeyce zorlamış olmalıdır. Bunu yaparken yazıtların tahrip olmaması için de ayrıca önlem alınmış olmalıdır.

Satırların Tonyukuk yazıtındaki diziliş yönü ile, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki diziliş yönü neden farklı?

Her üç yazıtta da satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış. Ancak, satırların diziliş yönü farklıdır. Tonyukuk yazıtında satırlar soldan sağa doğru, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise sağdan sola doğru dizilmiştir. Niçin?

Bu gerçekten zor bir sorudur. Bu yazıtlar Göktürklerin en önemli üç kişisi için dikilmişlerdir. Başka yazıtlara göre daha özenli yapılmışlardır. Ama Orhon yazı sisteminin mükemmel örnekleri olarak baktığımız bu üç yazıtta satırların diziliş yönü konusunda sorun vardır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki satırların diziliş biçimi Çin sistemine göredir. Yazıları taşa Çinli ustalar kazıdıkları için, Türkçe metni de kendi sistemlerine göre yazmış olabilirler. Ama eğer Orhon yazı sisteminde yazı yukarıdan aşağıya doğru yazıldığında satırların dizilişi Çincedeki gibi idiye, Tonyukuk neden tam tersini yaptı? Üstelik o, Çin'de doğduğu için onların sistemini çok iyi biliyordu. Bu yazı sistemi, Tonyukuk yazıtında olduğu gibi, satırların soldan sağa doğru dizilmesini gerektiriyorsa, diğer iki yazıttaki metinlerin müellifi olan Yolluğ Tigin, Çinli ustaların, yazıları kendi Çin sistemlerine göre kazımalarına nasıl göz yumdu, bu konuda onlara kılavuzluk yapıp yanlışlığın önüne neden geçmedi? Diyelim ki, Köl Tigin yazıtında bu yanlışlık yapıldı, peki Bilge Kağan yazıtında bu hatadan niçin dönülmedi?

Satırların diziliş yönü konusundaki farklılığın kabul edilebilir bir açıklamasını ben bulamadım.

Yazıtlarda başlangıç yüzü sorunu

Tonyukuk yazıtının her iki taşının bütün yüzlerindeki metinler Türkçedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının batı yüzlerindeki metinler Çince, öteki üç yüzlerindeki metinler Türkçedir.

Yazıtların yüzlerindeki metinlerin sırası şöyledir:

Tonyukuk: Batı → Güney → Doğu → Kuzey

Köl Tigin : Batı → Güney → Doğu → Kuzey

Bilge Kağan: Batı → Kuzey → Doğu → Güney

Tonyukuk yazıtında satırlar soldan sağa doğru dizildiğinden batı yüzünden sonra hemen bitişindeki güney yüzüne geçilmesi doğaldır. Satırların diziliş yönü dikkate alındığında Tonyukuk yazıtındaki sıra doğrudur.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise, satırların diziliş yönü sağdan sola doğrudur. Bu durumda Türkçe metnin diziliş sırası Bilge Kağan yazıtında doğrudur. Fakat Köl Tigin yazıtında başlangıç yüzü güney olduğuna² ve satırlar da sağdan sola doğru dizildiğine göre, güney yüzünden sonra batı yüzüne geçilmeliydi. Ama öyle değildir. Yazıtı okuyan kişi geriye gelmekte ve 90 derece dönerek doğu yüzünün en sağına geçmek zorunda kalmaktadır.

Köl Tigin yazıtında metni güney yüzünden yazmaya başlamak gibi bir hata nasıl yapılmış olabilir?

Benim yorumum şudur: Yazıt, üzerine yazı yazılabilecek hâle getirildiğinde geniş yüzü üste olmak üzere yerde yatıyordu. Bu geniş olan yüzüne ilk önce Çince metin kazındı. Bu yüz daha sonra batı yüzü olacaktır. Bu bitince, dar olan yüzlerden biri yukarıya gelecek şekilde yazıtın yarım döndürülmesi gerekiyordu. Yazıtın döndürülme işi iki şekilde yapılabilirdi: 1. Çince metnin son satırının bulunduğu taraftan tutularak, 2. Çince metnin ilk satırının bulunduğu taraftan tutularak. İkincisi yapılmıştır. Üste kuzey yüzü gelmesi gerekirken ters taraftan tutularak döndürüldüğü için üste güney yüzü getirilmiştir. Üste gelmiş olan bu güney yüzüne Türkçe metin kazınmaya başlandı. Kazınmaya başlandıktan sonra yanlışlık muhtemelen fark edilmiş olabilir ama artık iş işten geçmişti. Kazınmış yerleri kapatmak ve doğru yüzden başlamak artık mümkün değildi. Yanlışlık sürdürüldü.

Köl Tigin yazıtındaki bu yanlışlık, aynı sistemi devam ettiren Bilge Kağan yazıtında giderilmiştir. Köl Tigin yazıtındaki bu hata bize, yazıtların yerde yatar vaziyette iken kazındığı görüşünü doğrulamaktadır.

² Köl Tigin yazıtındaki Türkçe metnin başlangıç yüzünün güney olduğunda tereddüt etmemek gerekir. Bu yüzün sonundaki ketebe kaydını hatırlatan cümleler metnin sonu olduğu izlenimi verse de, gerçekte güney yüzü metnin bir tür ön sözü gibidir.

Yazıtlarda başlangıç yüzü niçin batı?

Tonyukuk yazıtının her iki taşında da başlangıç yüzünün batı olduğunda şüphe yoktur. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise, batı yüzlerinde Çince birer metin bulunmaktadır. Bu son iki yazıtta Çince metinler ile Türkçe metinler arasında hiçbir bağlantı yoktur. Metinler birbirlerinden bağımsızdır. Böyle de olsa bu yazıtlarda yine de öncelikli yüz hangisidir?

Her şeyden önce, Çince metinler yazıtlara Türkçe metinlerden önce kazanmışlardır. Tonyukuk yazıtında başlangıç yüzü batı olduğuna göre öteki iki yazıtta da batı yüzünü başlangıç yüzü olarak kabul etmek tutarlı olur.

Üzerinde yazıtın dikili bulunduğu kaplumbağanın başı da her hâlde doğuya bakıyordu. Aynı zamanda yazıtı okuyacak kişi de yüzünü kutsal yön olan doğuya çevirmiş olmalıdır. Yani, kişi hem doğuya, hem de yazıtta dönmelidir. Bu durumda yazıtın başlangıç yüzü kendiliğinden batı olmaktadır. Tonyukuk yazıtının her iki taşında da başlangıç yüzlerinin batı olması tesadüf değildir. Öteki iki yazıtta, Çince metnin batı yüzüne kazanması da rastlantı olmamalıdır.

Yazıtta göre metin mi, yoksa metne göre yazıt mı oluşturuldu?

Göktürkler çağında üzerine yazı yazmak için taş sınırsız değildi. Taş ocaklarında bol miktarda taş vardı. Fakat onların ocaktan çıkarılıp yontulması ve üzerine yazı kazanacak duruma getirilmesi çok zahmetliydi. Üstelik yazıt hazırlanması için yapılan her teşebbüsün de başarıya ulaşacağına garanti yoktu. Yazıtın hazırlanma aşamasında dikkatsiz bir çekiç darbesi taşı ikiye bölebilir ve harcanan emeklerin boşa gitmesine sebep olabilirdi.

Bilge Kağan'ın, kardeşi Köl Tigin hakkında söylenecek sözü mutlaka çok idi. Bu sözlerde sadece kardeşini yüceltmek değil, ulusuna da önemli mesajlar vermek gerekiyordu. Bu sebepten, hem yazdırmanın, hem de adına yazıt dikilen kişinin şanına uygun olarak mümkün olduğu kadar büyük bir yazıt hazırlanması amaçlanmış olmalıdır.

Yazıt ortaya çıktıktan sonra onun üzerini dolduracak metnin hazırlanmasına geçildiğini düşünüyorum. Taşın üzerine kazındıkça metinde de kısaltma ve eklemeler şeklinde değişiklikler yapılmış olmalıdır. Yazıtta göre metin oluşturulduğuna şüphe yoktur.

Köl Tigin yazıtının metni nasıl hazırlandı?

Yazıt, Köl Tigin adına dikilmiş olsa da, metin Bilge Kağan'ın ağzından verilmiştir. İlk, metnin müellifinin Bilge Kağan olabileceği akla geliyor. Ancak, yazıtın güney yüzünün sonunda yazıtı yazanın yeğen Yolluğ Tigin olduğu belirtilmiş. Yolluğ Tigin'in yaptığı iş de *bitimek* fiili ile açıklanmış. "Yazmak" anlamına gelen *bitimek* fiili dar anlamda acaba hangi kavramı karşılıyordu, "taş üzerine kazımak" mı, yoksa "telif etmek" mi? Yazıtın başka yerlerinde yazıtı taş üzerine kazımak anlamı *urmak* fiiliyle verilmiş. Bu sebepten Yolluğ Tigin'in yaptığı eylem belirtilirken kullanılan *bitimek* fiili "telif etmek, yazarlık yapmak" anlamındadır.

Buna göre, Köl Tigin yazıtı Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Metnin müellifi Yolluğ Tigin'dir. Metni taş üzerine kazıyanlar ise Çinli ustalardır.

Yolluğ Tigin'in, ifadesi güçlü, eli kalem tutan bir kişi olduğu anlaşılıyor. Görevi bir tür devlet başkanlığı sekreterliği olmalıdır. Hiç şüphesiz, o görevde bulunması sadece işinin ehli olmasıyla ilgili değildir. Kağanın yeğeni olması da her hâlde bunda etkili olmuştur.

Köl Tigin için bir yazıt dikilmesi kararı çıkıp üzerine de bir Türkçe metin kazanması gündeme gelince bu metnin hazırlanması işi o sırada muhtemelen kağanın sekreterliğini yapan Yolluğ Tigin'e havale edilmiştir.

Metin Bilge Kağan'ın ağzından verildiğine göre içerikten sorumlu olan da kağanın bizzat kendisidir. Yazıtın metninde nelerin yer alacağı Bilge Kağan tarafından belirlenmiş olmalıdır. Bu, her hâlde Yolluğ Tigin'le istişare edilerek kesinleştirilmiştir. İçerik belirlenince cümleleri kurma ve metni telif etme işi Yolluğ Tigin'e kalmıştır. Yolluğ Tigin, metnin iskeletini, Köl Tigin'in yoğ

töreninde Bilge Kağan tarafından yapılan konuşma üzerine kurmuş olmalıdır. En azından o konuşmadan fazlasıyla yararlanmış, belki aynen alıntı da yapmış olabilir. O sırada, elinin altında o yoğ töreni konuşmasının yazılı metninin olması gerekmez. Bellekler taze olduğu için o sözler kolayca hatırlanmış olmalıdır. Yolluğ Tigin'in, ayrıca, amcası Köl Tigin'in ölümü sonrası yakılan ağıtlardan da yararlandığını düşünebiliriz. Metinde zaman zaman görülen şiirsel hava belki de bu ağıtları işaret ediyor olabilir.

Türkçe metnin hiç değilse zihinde bile olsa ne zaman telif edilmeye başlandığı kestirilemez. Ancak, yazıt, üzerine yazı kazınacak duruma gelmeden önce metnin tamamlandığı düşünülmemelidir. Çünkü taşa göre metin oluşturulmuştur.

Yolluğ Tigin, Göktürklerin tarihi hakkında aksakal bilgelere de danışmış olmalıdır. Köl Tigin'in savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları anlatırken, hangi atlara bindiğini, kaç düşman öldürdüğünü onun arkadaşlarına sorarak doğruladığı da düşünülmelidir.

Sonunda, Yolluğ Tigin, taşın büyüklüğüne göre hazırladığı metne Bilge Kağan ile son şeklini vermiş olmalıdır. Metni taşa geçirirken yazı alanını daha ekonomik kullanmak için içeriği bozmayacak kısaltma, genişletme veya değiştirme gibi tasarruflar da Yolluğ Tigin'in iradesindedir.

Taşın üzerine yazılar kazınmaya başladığında Yolluğ Tigin'in elinin altında müsvedde şeklinde bile olsa şüphesiz bir metin vardı. Ama, bu metin yazıtta işlendikçe üzerinde küçük değişiklikler yapıyordu. Bu müsvedde metnin kâğıt üzerine yazılmış olması çok muhtemeldir. Çünkü, o çağda Çin'de kâğıt icat edilmişti. Sıradan insanların buna erişmesi güç bile olsa, her hâlde Türk kağıdı için bu zor olmazdı. Çin kağıdı Türk kağıdından gelecek bu türlü ricaları memnuniyetle yerine getirirdi. Eğer yazıtın metninin müsveddesi kâğıt üzerine yazılmamış idiyse, o zaman bu iş için deri kullanılmış olmalıdır. Türk devletinde deriden bol bir şey yoktu.

Her üç yazıtta da kelimeleri hiç bölmeden satırları bloklamayı nasıl başarabilmişler?

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında sonraki satıra geçilirken kelimeler hiç bölünmemekte ve her satır yeni bir kelimeyle başlamaktadır. Bir taraftan bu yapılırken, öte taraftan yazı alanında satır başlarıyla satır sonları aynı hizada olacak şekilde metnin kabaca da olsa bloklandığı görülmektedir. Gözü rahatsız edecek şekilde harfleri sıkıştırmadıkları veya aralarını açmadıklarına göre, metni bloklamayı nasıl başarabilmişler?

Köl Tigin yazıtı güney yüzü 1-11. satırlar ile Bilge Kağan yazıtı kuzey yüzü 1-8. satırlar, aşağı yukarı aynıdır. Köl Tigin yazıtı doğu yüzü 1-30. satırlar ile Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü 2-24. satırlar da ufak tefek farklarla aynıdır (Tekin: 2006, 8). Tekin, iki yazıttaki ortak metinler arasındaki bazı farklılıkları Yolluğ Tigin'in unutkanlığı ile izah etmiştir (Tekin: 2006, n. 44, 45, 82).

Yakın zamanda, Serkan Şen, her iki yazıtta ortak olan yerleri tekrar karşılaştırdı. Şen, ortak kısımlardaki farklılıkları izah ederken söz konusu ibarelerde anlamca bir eksiklik olmadığını ve gramer olarak da bir yanlışlık bulunmadığını ortaya koydu. Ona göre bu, Yolluğ Tigin'in bir tasarrufu idi (Şen: 2006, 180).

Şimdi ben konuyu bir adım daha ileriye götürüyorum ve Yolluğ Tigin'in böyle bir tasarrufu niçin yaptığının bir gerekçesi olması gerektiğini düşünüyorum. O gerekçe de şudur: Yolluğ Tigin, kelimeyi bölmeden satırları bloklayabilmek için metin üzerinde küçük değişiklikler yaptı. Kelimeyi kısalttı veya uzattı. Ünlü işaretlerinde bilhassa tasarruf yaptı. Çift sesi karşılayan işaretleri bazen özellikle tercih etti. Bazen de bunun tam tersini yaptı. İmlanın esnek yapısından bol bol yararlandı. Yolluğ Tigin'in metin üzerindeki tasarrufunun sebebi, yazı alanını ekonomik olarak kullanmak ve satırları bloklamaktı.

Yolluğ Tigin, metnin kendisi veya imlası üzerinde tasarrufunu nasıl uygulamış olabilir?

Benim yorumum şudur: Yolluğ Tigin, metni, elindeki müsveddeye bakarak taşın üzerine kiremit veya kireçli taş ile geçici olarak yazıyordu. Gerektiğinde yazıyı silerek değiştirebiliyordu.

Yazı, satıra tam olarak yerleştirildikten sonra Çinli oyma ustaları o çizgilerin üzerinden giderek taşı oyuyorlar ve yazı kalıcı olarak taş üzerine işlenmiş oluyordu. Çinli ustalar Türkçeyi de Türk yazısını da bilmiyordu. Onlar, sadece iyi oyma ustası idiler ve yazıyı tıpkı bir resim gibi taş üzerine işliyorlardı.

Yolluğ Tigin, metnin müellifi olduktan başka, metnin, yazı alanına uygun şekilde yerleştirilmesini sağlayan bir sayfa tasarımcısı, musahhah ve editör idi.

Sonuç

Yazıtlarının dikilişiyle ilgili olarak sorunlu birkaç konu üzerindeki benim yorumlarım bunlardır. Başka araştırmacılar da aynı sorunlara başka türlü açıklamalar getirebilirler. Bazı açıklamalar, nihayetinde birer kurgulamadır. Bu kurgulamaların bir gün netleşip vuzuha kavuşması beklenebilir. Ama bazı karanlık noktaları belki hiç aydınlatamayacağız.

Kaynaklar

- 📖 Gülden Sağol: “Ölmek” Karşılığında Kullanılan Kelimelerden Hareketle Türklerde Ölümün Algılanışı. *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. 24-29 Eylül 2000. Ankara, 2007. 1545-1574.
- 📖 Jean-Paul Roux: *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul, 1999.
- 📖 Serkan Şen: Yolluğ Tigin Ne Kadar Unutkandı? *Journal of Turkish Studies*, 30-III, 2006, 175-180.
- 📖 Ahmet Taşağıl: *Göktürkler*. Ankara, 1995.
- 📖 Tika: *Moğolistan Ülke Raporu*. [Ankara], 2005.
- 📖 Talât Tekin: *Orhon Yazıtları*. Ankara, 2006².
- 📖 Osman Nedim Tuna: Köktürk Yazıtlarında ‘Ölüm’ Kavramı İle İlgili Kelimeler ve “kergek bol-“ Deyiminin İzahı. *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957*. Ankara, 1960. 131-148.